

THE FAMILY INSTITUTION, MOTHER'S LITERACY AND GENERATIONAL UPBRINGING IN THE ACTIVITIES OF TURKESTAN JADID INTELLECTUALS

Khabibullo Khoji Muhammadyusuf

Chief Specialist, Committee on Religious Affairs of the Republic of Uzbekistan

Researcher at Urgench State University

e-mail: xxmao1993@gmail.com

Science ID: MXR-0726-0026

Urgench, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Turkestan; Jadid intellectuals; family institution; mother's literacy; generational upbringing; women's education; enlightenment; national progress.

Received: 21.09.26

Accepted: 22.09.26

Published: 23.09.26

Abstract: The article analyzes the scholarly and educational interpretation of the family institution, mother's literacy and generational upbringing in the activities of Turkestan Jadid intellectuals in the late nineteenth and early twentieth centuries. The Jadids regarded the family as a significant social institution that ensured the moral and spiritual stability of society. In their views, female literacy, marital relations, child upbringing, girls' education, family responsibility and national progress appeared as interconnected processes. The article examines the views of Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloni, Mahmudkhoja Behbudi, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Hamza, Cholpon and Abdulla Qodiri on the basis of the Jadid press and educational heritage.

JADID ZIYOLILARI FAOLIYATIDA OILA INSTITUTI, ONA SAVODI VA AVLOD TARBIYASI MASALASI

Xabibullo Xoji Muxammadyusuf

O'zbekiston Respublikasi Din ishlaribo 'yicha qo'mitasi bosh mutaxassisi

Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi

e-mail: xxmao1993@gmail.com

Ilmiy identifikatsiya raqami: MXR-0726-0026

Urganch, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: Turkiston; jadid ziyolilari; oila instituti; ona savodi; avlod tarbiyasi; xotin-qizlar taʼlimi; maʼrifat; milliy taraqqiyot.

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston jadid ziyolilari faoliyatida oila instituti, ona savodi va avlod tarbiyasi masalasining ilmiy-maʼrifiy talqini tahlil qilinadi. Jadidlar oilani jamiyatning axloqiy va maʼnaviy barqarorligini taʼminlaydigan muhim ijtimoiy institut sifatida baholadilar. Ularning qarashlarida ayol savodi, er-xotin munosabatlari, farzand tarbiyasi, qizlar taʼlimi, oilaviy masʼuliyat va milliy taraqqiyot oʻzaro bogʻliq jarayonlar sifatida namoyon boʻladi. Maqolada Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Hamza, Choʻlpon va Abdulla Qodiriy qarashlari jadid matbuoti hamda maʼrifiy meros asosida yoritiladi.

ИНСТИТУТ СЕМЬИ, ГРАМОТНОСТЬ МАТЕРИ И ВОСПИТАНИЕ ПОКОЛЕНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРКЕСТАНСКИХ ДЖАДИДСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ

Хабибулло Хожжи Мухаммадюсуф

*Главный специалист Комитета по делам религии Республики Узбекистан
исследователь Ургенчского государственного университета*

e-mail: xxmao1993@gmail.com

*Научный идентификационный номер: MXR-0726-0026
Ургенч, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Туркестан; джадидские интеллектуалы; институт семьи; грамотность матери; воспитание поколений; женское образование; просвещение; национальное развитие.

Аннотация: В статье анализируется научно-просветительская интерпретация института семьи, грамотности матери и воспитания поколений в деятельности туркестанских джадидских интеллектуалов конца XIX — начала XX века. Джадиды рассматривали семью как важный социальный институт, обеспечивающий нравственную и духовную устойчивость общества. В их взглядах грамотность женщин, супружеские отношения, воспитание детей, образование девочек, семейная ответственность и национальное развитие выступали как взаимосвязанные процессы. На основе джадидской печати и просветительского наследия рассматриваются взгляды Абдурауфа Фитрата, Абдуллы Авлони, Махмудходжи Бехбуди, Мунавваркори

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida oila instituti, ayol savodi va avlod tarbiyasi masalasi jadid ziyolilari qarashlarining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Mustamlaka sharoiti, an‘anaviy ta‘lim tizimining cheklanganligi, qizlarning dunyoviy bilim olish imkoniyatlari torligi, oilaviy munosabatlarda uchraydigan ijtimoiy muammolar ma‘rifatparvar ziyolilarni oila va tarbiya masalasiga chuqurroq murojaat qilishga undadi.

Jadidchilik harakati ta‘lim islohoti bilan bir qatorda oilaviy tarbiya, er-xotin munosabatlari, onaning ma‘naviy saviyasi, qiz bolalarning ilm olishi va bolani kamolga yetkazish masalalariga ham e‘tibor qaratdi. Ularning nazarida oila jamiyatning eng dastlabki tarbiya muhiti, ma‘naviy qadriyatlar uzatiladigan asosiy makon va millatning kelajakdagi intellektual darajasini belgilaydigan ijtimoiy institut edi.

Jadidlar uchun xotin-qizlar masalasi faqat ayolning shaxsiy maqomi yoki oiladagi o‘rni bilan chegaralanmagan. Ayolning savodli bo‘lishi farzand tarbiyasi, oilaviy muhit, milliy til, axloqiy qadriyatlar, sog‘lom turmush va jamiyatning ma‘rifiy yuksalishi bilan bog‘langan. Shu bois ona savodi avlod tarbiyasining asosiy sharti sifatida baholandi.

Oila va tarbiya masalasi jadid matbuoti, pedagogik risolalar, badiiy adabiyot va publitsistik chiqishlarda keng yoritildi. Abdurauf Fitratning “Oila” asari, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, Behbudiy va Munavvarqorining ma‘rifiy faoliyati, Hamza, Cho‘lpon va Abdulla Qodiriy asarlaridagi ayol obrazlari jadidlarning oilani isloh qilishga doir qarashlarini ochishda muhim manbaviy asos yaratadi [1; 2; 3].

Maqolaning maqsadi Turkiston jadid ziyolilari faoliyatida oila instituti, ona savodi va avlod tarbiyasi masalasining o‘rnini tahlil qilishdan iborat. Shu maqsadda oilaning ijtimoiy vazifasi, ayol ma‘rifati, farzand tarbiyasi, er-xotin munosabatlari, qizlar ta‘limi va milliy taraqqiyot o‘rtasidagi bog‘liqlik ilmiy jihatdan ko‘rib chiqildi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mavzuni o‘rganishda jadid matbuoti, pedagogik risolalar, badiiy-publitsistik meros va tarixshunoslik tadqiqotlari asosiy manbalar sifatida jalb qilindi. Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asari mazkur masalani tahlil qilishda markaziy o‘rin tutadi. Unda er-xotin munosabatlari, oiladagi tartib, ota-onas mas‘uliyati va bola tarbiyasi jamiyatning ichki intizomi bilan bog‘liq holda yoritilgan [1].

Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari jadid pedagogik tafakkurida axloqiy tarbiya, ilm, odob, oilaviy mas‘uliyat va yosh avlod kamolotining nazariy asoslarini

ko'rsatadi. Avloniy tarbiyani shaxsiy xulq-odob darajasida qoldirmay, millatning ma'naviy taraqqiyoti bilan bog'laydi [2].

Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Cho'lpon va Abdulla Qodiriy merosida oila va ayol mavqei jamiyatni isloh qilish g'oyasi bilan uyg'un tarzda namoyon bo'ladi. Ularning maqola, drama, hikoya va romanlarida ayol taqdiri, nikoh, majburiy tanlov, ma'rifatsizlik, oilaviy zo'ravonlik, qizlar savodi va milliy uyg'onish masalalari o'ziga xos badiiy hamda publitsistik talqinga ega [3; 4; 5].

Davriy matbuot materiallari oila va xotin-qizlar masalasining keng jamoatchilik maydoniga chiqqanini ko'rsatadi. "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Turkiston viloyatining gazetisi" sahifalarida qizlarni o'qitish, erta nikoh, ayollar huquqi, oilaviy tartib, gigiyena, bola parvarishi, maishiy madaniyat va diniy-ma'rifiy qarashlar muhokama qilingan [6; 7].

Maqolada tarixiylik, qiyosiy tahlil, muammoli-xronologik yondashuv va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Jadidlarning oila, ona savodi va avlod tarbiyasi haqidagi fikrlari ularning umumiy ma'rifiy dasturi, davr ijtimoiy sharoiti va manbaviy dalillar bilan bog'liq holda tahlil qilindi.

Muhokama. Oila instituti jadidlar qarashida jamiyatning axloqiy va ma'naviy poydevori sifatida talqin etildi. Ular oilaning ichki tartibi, er-xotin munosabatlaridagi hurmat va adolat, farzand tarbiyasidagi mas'uliyat, ayolning ilmiy-ma'rifiy saviyasi jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidladilar. Oiladagi ma'rifatli muhit yosh avlodni ongli, axloqli va ijtimoiy mas'ul shaxs sifatida shakllantirish omili sifatida ko'rildi.

Fitrat oila masalasini millat taqdiri bilan bog'lab tahlil qildi. Uning fikricha, har bir millatning saodati va izzati ichki intizom hamda totuvlikka tayanadi. Bu intizom oilalar tartibi bilan mustahkamlanadi. Shu sababli oilaviy munosabatlardagi adolat, er-xotin o'rtasidagi mehr, ota-ona mas'uliyati va bolani to'g'ri tarbiyalash milliy taraqqiyotning dastlabki shartlaridan biri hisoblanadi [1].

Fitrat qarashlarida ona oila tarbiyasining muhim ijrochisi, vijdon va axloqni shakllantiruvchi shaxs sifatida talqin etiladi. U er-xotin munosabatlari muhabbat, mehribonlik va o'zaro huquq asosida qurilishi zarurligini ilgari suradi. "Erning ayoliga nisbatan qanday huquqi bo'lsa, ayolning ham eriga nisbatan shunday huquqi bor" degan yondashuv Fitratning oilaviy munosabatlarda adolat va mas'uliyatni markazga qo'yganini ko'rsatadi [1].

Fitrat bola kamolotini jismoniy, axloqiy va ma'rifiy tarkibiy qismlardan iborat murakkab tarbiya majmuasi sifatida baholaydi. Bu qarashda onaning savodi va tarbiyaviy salohiyati muhim o'rin tutadi. Ona bilimli bo'lsa, farzandning dastlabki dunyoqarashi, nutqi, odobi, mehnatga munosabati va ijtimoiy mas'uliyati sog'lom asosda shakllanadi.

Abdulla Avloniy oilani jamiyatning kichik modeli sifatida ko‘rib, farzand tarbiyasida maqsad birligi, ota-ona hamkorligi va ayolning ma‘rifatli bo‘lishini taraqqiyot omili sifatida baholaydi. Avloniyning pedagogik qarashlarida ilm, axloq va tarbiya bir-biridan ajratilmaydi. U yosh avlodning kamoloti oiladagi ma‘naviy muhit, onaning savodi va ota-onaning mas‘uliyatiga bog‘liq ekanini asoslaydi [2].

Jadidlarning oila haqidagi qarashlarida ayolning faqat uy yumushlari bilan band bo‘lishi jamiyat manfaatlariga mos kelmaydigan holat sifatida baholangan. Ayol savodli, odobli, ma‘rifatli va ijtimoiy mas‘ul bo‘lganda, oila ichidagi tarbiya ham sifat jihatidan yuqori bosqichga ko‘tariladi. Bu qarash ayolning oiladagi o‘rnini pasaytirishga qarshi ma‘rifiy pozitsiya sifatida namoyon bo‘ladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy faoliyatida oila sog‘lig‘i, tarbiya, maishiy tartib va ta‘lim masalalari jamiyatni isloh qilish dasturining tarkibiy qismi sifatida ko‘rindi. Behbudiy maktab, matbuot va teatrni bir-biri bilan bog‘liq ma‘rifiy vositalar deb bildi. Uning qarashlarida oila ma‘rifatdan uzilgan muhitga aylansa, maktabdagi islohotlar ham yetarli natija bermaydi.

Munavvarqori Abdurashidxonov xotin-qizlarni savodli qilish, maktablarda o‘qitish va ijtimoiy faollikka tayyorlash tarafdori sifatida maydonga chiqdi. Uning qarashlarida ayolning ilm olishi oilaviy tarbiyani kuchaytirish, bolalarni zamonaviy bilimlarga yaqinlashtirish va jamiyatda ongli munosabatni shakllantirish bilan bog‘langan. Ko‘p xotinlik, bid‘atlar va qizlar ta‘limiga to‘siq bo‘lgan urf-odatlarga qarshi fikrlar ham shu ma‘rifiy pozitsiyaning bir qismi edi [8].

Jadid matbuotida qizlar ta‘limi, ona savodi va oilaviy tarbiya masalalari muntazam yoritildi. “Sadoi Turkiston” sahifalarida ayolning huquqi, ilm olishi, diniy-ma‘rifiy mavqei va jamiyatdagi vazifasi haqida chiqishlar e‘lon qilindi. Z. Fathiddinzodaning “Huquqi nisvon” maqolasi ayollar masalasini islomiy-huquqiy asoslar bilan bog‘lab yoritgan muhim chiqishlardan biri sifatida e‘tiborga loyiq [6].

“Turkiston viloyatining gazetisi” va boshqa nashrlarda ham ayolning erkak bilan teng huquqliligi, qizlar maktablarini ochish, onalarni ta‘lim-tarbiyaga jalb etish, jaholatdan qutqarish g‘oyalari ilgari surildi. Bu nashrlar xotin-qizlar masalasini xonadon doirasidan chiqarib, ijtimoiy muhokama obyektiga aylantirdi [7].

Jadidlarning amaliy takliflari oilaviy tarbiyani modernizatsiya qilishga qaratilgan edi. Qizlar uchun maktab va kurslar ochish, o‘quv dasturlariga savodxonlik bilan birga gigiyena, bola parvarishi, oilaviy iqtisod, mehnat va huquqiy savod elementlarini kiritish taklif qilindi. Nikohning rozilik va balog‘at tamoyillariga asoslanishi, majburiy nikoh va ko‘p xotinlikka qarshi ma‘rifiy munosabat bildirilishi ham oila institutini yangilashga qaratilgan intellektual harakatning muhim belgilaridir.

Hamza Hakimzoda Niyoziy badiiy merosida ayol huquqsizligi, ma'rifatsizlik va majburiy nikoh masalalari ijtimoiy tanqid orqali yoritildi. Uning asarlarida ayol qismati jamiyatdagi qoloq qarashlarning oqibati sifatida ko'rsatiladi. Bunday talqin oilaviy muhitdagi muammolarni keng ijtimoiy isloh ehtiyoji bilan bog'laydi [9].

Cho'lpon ijodida ayol obrazi insoniy qadr-qimmat, erkinlik va ma'naviy uyg'onish g'oyasi bilan bog'liq holda shakllanadi. Ayolning xorlik va muhtojlikdagi hayoti jamiyatning ma'naviy darajasini ko'rsatuvchi mezon sifatida talqin qilinadi. Cho'lpon uchun ayolni ma'rifatga olib chiqish jamiyatning ichki yangilanishi bilan bog'liq edi [4].

Abdulla Qodiriy qarashlarida ayol jamiyat hayotidan chetda turadigan mavjudot sifatida tasvirlanmaydi. U ayolning insoniy fazilatlarini ulug'lab, ayollar orasidagi qo'pollik, adolatsizlik va ma'rifatsizlikni bartaraf etish lozimligini ta'kidlaydi. Qodiriycha, ayol ma'rifatga intilishi, jamoat ishlarida faol bo'lishi, go'zallik, madaniyat, odob va yuksak axloqni maqsad qilishi zarur [5].

Oila va ona savodi masalasida qadimiy turkiy-siyosiy madaniyat xotirasi ham jadidlar tomonidan e'tiborga olingan. Ismoilbek Gaspirali turkiy adabiy muhitda ayol ijodkorlar an'anasi borligini eslatib, qizlar ta'limini musulmon jamiyatining ma'rifiy yangilanishi bilan bog'ladi. "Dor ur-rohat musulmonlari" va "Xotunlar o'lkasi" kabi asarlaridagi ayol timsollari ham ma'rifatli ayol obrazining jadid tafakkuridagi badiiy asoslarini boyitdi [10].

Jadidlar oilani millatning ichki intizomini belgilovchi muhit sifatida talqin qilar ekan, er-xotin munosabatlarida mehr, hurmat va hamkorlikni muhim deb bildilar. Bu qarashlar oiladagi hukmronlik munosabatlarini yumshatishga, ayolning ma'naviy mavqeini oshirishga va farzand tarbiyasini ilmiy-ma'rifiy asosga ko'chirishga xizmat qildi.

Ona savodi jadidlar konsepsiyasida uch ma'noga ega bo'ldi. Birinchidan, ona farzandning ilk tarbiyachisi sifatida ma'rifiy tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak edi. Ikkinchidan, savodli ona milliy til, axloqiy qadriyat va madaniy xotirani avlodga uzatadigan muhim shaxs sifatida qaraldi. Uchinchidan, ayolning ilm olishi uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini mustahkamlaydigan omilga aylandi.

Avlod tarbiyasi masalasi jadidlar nazarida faqat bolaga diniy yoki maishiy bilim berish bilan cheklanmagan. Ular bolani zamonaviy fanlardan xabardor, mehnatsevar, axloqli, millat manfaatini anglaydigan shaxs sifatida tarbiyalashni ko'zladilar. Bunday maqsadga erishishda oila, maktab va matbuot bir-birini to'ldiruvchi institutlar sifatida tasavvur qilindi.

Jadidlarning oila va ayol savodi haqidagi qarashlari an'anaviy qadriyatlarni butunlay rad etishga qaratilmagan. Ular oilaning ma'naviy poydevorini saqlagan holda, uni ilm, adolat, tarbiya,

sogʻliq, masʻuliyat va ijtimoiy faollik mezonlari bilan boyitishni maqsad qildilar. Shu yoʻl bilan oila institutini zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga moslashtirishga intildilar.

Jadidlar ilgari surgan bu qarashlar Turkiston jamiyatida xotin-qizlar masalasining yangi talqinini shakllantirdi. Ayol savodi avlod kamoloti va milliy taraqqiyotning muhim koʻrsatkichi sifatida baholandi. Oila shaxsiy hayot maskani, milliy tarbiya va ijtimoiy modernizatsiya makoni tarzida talqin qilindi.

Natijalar. Tahlil shuni koʻrsatadiki, Turkiston jadid ziyolilari oila institutini jamiyatning maʼnaviy-axloqiy barqarorligini taʼminlovchi asosiy boʻgʻin sifatida baholaganlar. Oiladagi tartib, er-xotin munosabatlaridagi adolat, ota-ona masʻuliyati va bolaga beriladigan tarbiya jamiyat kelajagi bilan bogʻliq holda talqin qilingan.

Jadidlar qarashlarida ona savodi avlod tarbiyasining hal qiluvchi omillaridan biri sifatida namoyon boʻladi. Savodli ona farzandga dastlabki bilim, odob, til, axloqiy qadriyat, mehnat madaniyati va ijtimoiy masʻuliyatni singdiruvchi shaxs sifatida koʻrilgan. Bu yondashuv xotin-qizlar taʼlimini milliy taraqqiyot dasturining markaziy yoʻnalishlaridan biriga aylantirdi.

Fitrat, Avloniy, Behbudiy, Munavvarqori, Hamza, Choʻlpon va Qodiriy qarashlari oila institutini isloh qilish zaruratini turli shakllarda ifodaladi. Ularning biri pedagogik risola orqali, boshqasi matbuot yoki badiiy obraz orqali, yana biri maktab va jamoatchilik faoliyati orqali ayol savodi va oilaviy tarbiyaning ijtimoiy ahamiyatini koʻrsatdi.

Jadid matbuoti oila va xotin-qizlar mavzusini keng muhokamaga olib chiqdi. Qizlar maktablari, erta nikoh, ayol huquqi, bola parvarishi, oilaviy iqtisod, gigiyena va huquqiy savod haqidagi fikrlar xotin-qizlar masalasini amaliy islohotlar darajasiga koʻtardi.

Jadidlarning yondashuvi anʼanaviy oila tuzilmasini maʼrifiy asosda yangilashga qaratilgan edi. Ular oilani saqlash, uning tarbiyaviy quvvatini oshirish, ayolning maʼnaviy mavqeini mustahkamlash va farzand tarbiyasini zamonaviy talablar bilan uygʻunlashtirishga intildilar.

Xulosa. Turkiston jadid ziyolilari faoliyatida oila instituti, ona savodi va avlod tarbiyasi masalasi milliy taraqqiyot gʻoyasi bilan uzviy bogʻliq holda shakllandi. Ular oilani jamiyatning axloqiy va maʼnaviy asosini yaratadigan institut, onani esa avlod tarbiyasining muhim tayanchi sifatida baholadilar.

Fitratning oila haqidagi qarashlari, Avloniyning tarbiya konsepsiyasi, Behbudiy va Munavvarqorining maʼrifiy faoliyati, Hamza, Choʻlpon va Qodiriy asarlaridagi ayol obrazlari oila va ayol savodini jamiyat islohining zarur sharti sifatida koʻrsatadi. Jadidlar er-xotin munosabatida adolat va hurmatni, farzand tarbiyasida ilm va axloqni, ayol maqomida maʼrifat va masʻuliyatni ustuvor mezon sifatida ilgari surdilar.

Mazkur qarashlar Turkistonda xotin-qizlar ta'limi tarixini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Jadidlar merosida oila va ayol savodi masalasi jamiyatning kelajakdagi ma'naviy, madaniy va intellektual qiyofasini belgilovchi tarixiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. — Тошкент: Маънавият, 2000.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
3. Бехбудий М. Танланган асарлар. — Тошкент: Маънавият, 2006.
4. Чўлпон. Асарлар. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.
5. Қодирий А. Танланган асарлар. — Тошкент: Шарқ, 2004.
6. Фатҳиддинзода З. Ҳуқуқи нисвон // Садои Туркистон. — 1914. — 10 декабрь.
7. Айний С. Мусулмонлар ҳаёти // Туркистон вилоятининг газетаси. — 1906. — 16–19 июль.
8. Муновварқори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. — Тошкент: Маънавият, 2003.
9. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. — Тошкент: Фан, 1988.
10. Тихонова Н.Е. Исмаил Гаспринский и его протоевразийские идеи. — Санкт-Петербург, 2016.
11. Шарипов Р. Туркистон жади́дчи́лик ҳаракати тарихидан. — Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
12. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Тошкент: Маънавият, 2002.
13. Ражабова Д.Н. Проблемы молодёжи и женщин в воззрениях джадидов Туркестана конца XIX — начала XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ташкент, 2003.
14. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемы. — Ташкент: Фан, 1991.
15. Иштирокиюн. — 1919. — 4 июнь.